

Menn som møtte døden

*En analyse av Dagfinn Hauges bok «Slik dør menn»**

AV NILS TERJE LUNDE

Et møte i fengselskirken

Høsten 2005 startet jeg i en nyopprettet stilling som prest ved Forsvarets stabsskole. Dette var en særegen prestedtjeneste, i den forstand at hovedarbeidsoppgavene ikke var det vi vanligvis forbinder med prestedtjeneste som gudstjenester, kirkelige handlinger og sjelesorg, men undervisning. Undervisningsomgivelsene var også særegne. Vi holdt til i det som en gang het Akershus festnings slaveri, og forelesningene foregikk i den gamle fengselskirken. Fengselskirken er spesiell, ikke bare fordi den i norsk sammenheng nok er det eneste eksempel på en, i ordets egentlige forstand, sekularisert kirkebygning. Den er også spesiell på grunn av historien. Det mest dramatiske var under annen verdenskrig. Da satt dødsdømte norske politiske fanger i fengslet, og den norske presten Dagfinn Hauge var fengselsprest. Han utførte en utstrakt sjelesorg hos fangene på cellene og samlet dem også til gudstjenester i fengselskirken. For mange ble gudstjenestene det siste de ble med på før de ble skutt. Selv om lokalene var de samme, kan det vanskelig tenkes en større ulikhet i arbeidsoppgaver og situasjon enn mellom Dagfinn Hauges prestedtjeneste og min prestedtjeneste 60 år senere. Det gjorde derfor et sterkt inntrykk på meg da jeg i starten av min prestedtjeneste der fikk møte Dagfinn Hauge nettopp i den gamle fengselskirken og høre ham fortelle fra sin tjeneste som fengselsprest under krigen.

Hauge skrev dagbok under krigen. På grunnlag av dette skrev han boken *Slik dør menn* som første gang kom ut i 1945, siden i en rekke opplag. Den boken jeg bruker er fra 4. opplag, publisert i 1946 (Hauge 1946). I boken forteller han om sine opplevelser og erfaringer som prest for de norske fangene i fengslet på

* Artikkelen er en lett justert utgave av sluttoppgave levert til videreutdanningskurset «Av jorden skal du igjen oppstå: Døden og de døde i protestantisk tradisjon», Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo, 2013.

Akershus festning. Det er denne boken jeg tar sikte på å undersøke nærmere, med vekt på hvordan fangene forberedte seg på døden. Jeg vil nedenfor utdype hvilke problemstillinger jeg søker å få besvart. Deretter vil jeg plassere boken i en bredere genremessig og litterær sammenheng, før jeg skisserer relevante teoretiske og tolkningsmessige perspektiver for min analyse. I analysedelen vil jeg først ta for meg beskrivelsene og tolkningene av de dødsdømte fangenes karakter eller dyder. Deretter vil jeg ta for meg spørsmålet om mening og menings-tolkning, før jeg ser nærmere på prosessene de dødsdømte fangene er igjennom i fengslet. Etter dette vil jeg ta for meg trospraksis i fengslet, før jeg til slutt i analysedelen ser på tolkningen av døden som en befrielse og hvordan dette kan settes inn i en større sammenheng med den ytre befrielsen av Norge i 1945. Oppgaven avsluttes med en oppsummering.

Problemstilling

Den fortellingen Hauge utfolder, kan sammenfattes i tittelen på boken: «Slik dør menn». Hauge forteller om hvordan en rekke norske unge menn møtte døden som fanger på Akershus festning. Med andre ord handler boken om dødsforberedelse i en spesiell kontekst. Vi blir tatt med inn i fangenes siste dager. I rammen av dette får vi også et bredere utblikk på deres liv. Den sentrale problemstillingen i lys av dette vil være hvordan Hauge fortolker møtet med døden i en slik situasjon. Hvordan foregår dødsforberedelsene, og hvilken betydning spiller de? Dette kan deles opp i flere elementer. Det første elementet vil være hvilken betydning den menneskelige karakter har for møtet med døden. I hvilken grad er det bestemte dyder som aktualiseres i en slik situasjon?

Dernest aktualiseres spørsmålet om mening. Isolert vil fortellinger om unge menn som blir fratatt friheten og så drept av en overlegen voldsmakt, være tragedier, både i litterær forstand og i reell forstand. Allikevel er ikke Huges fortellinger tragedier, de gis en større mening og betydning. Spørsmålet her vil være hva slags mening det her er tale om og hvilken tolkningsramme og hvilke elementer det er som gir hendelsene mening. Hauge var prest, og hans innsteg til hendelsene var som prest og sjelesørger. I lys av dette vil det derfor være naturlig å spørre om hvilken betydning den åndelige dimensjon gis i fortolkning av hendelsene generelt, og i meningstolkning spesielt.

De hendelser Hauge forteller om, har en start og en slutt. Det er fortellinger med en utvikling. Fra et perspektiv kan vi si det er en skildring av et dødsleie. Personene gjennomgår en utvikling i denne perioden. Spørsmålet vi da være hva som kjennetegner denne utviklingen. I forlengelse av dette, tematiseres spørsmålet om hvilken betydning trospraksis har for personenes utvikling.

Hendelsene knytter an til en spesiell og dramatisk periode i den norske historien. Boken er også en av de erindringsbøkene fra denne tiden som har fått sterkest utbredelse. I lys av dette er det også relevant å spørre seg om hvordan hendelsene i boken fortolkes i rammen av de norske krigs- og okkupasjons erfaringer. I hvilken grad forstås hendelsene som del av motstandskampen mot den tyske okkupasjonsmakt?

Genrebeskrivelse

Boken *Slik dør menn* kan i første omgang forstås som en erindringsbok, nærmere bestemt en erindringsbok fra krigen. Slikt sett inngår den i den omfattende og brede genren «krigs litteratur». De første årene etter krigen kom det en rekke bøker om erfaringer og opplevelser fra okkupasjonen og krigen i Norge. Flere av disse hadde det kirkelige frontavsnitt som tema. Disse bøkene varierer fra de mer oversiktspregede bøker om kirkekampen til mer spesifikke deler av kirkelige erfaringer. Den boken som innenfor dette feltet ligger nærmest *Slik dør menn*, er Kristian Schjelderup *Guds hus i fangeleiren*, knyttet til erfaringer fra Grini. Det må her nevnes at også Hauge beskriver erfaringer fra Grini i sin bok, knyttet til et besøk i fangeleiren (Hauge 1946, s. 120-130). Selv om Schjelderup på det tidspunkt ikke var prest, gjorde han allikevel funksjonelt sett en prestetjeneste for sine medfanger. Slikt sett er det en viss parallellitet mellom Hauges og Schjelderups tjeneste. Innholdsmessig derimot er disse to bøkene svært ulike. Mens Hauges bok er biografisk og fortellende, er disse elementene svært tilbake trukket i Schjelderups bok. Der er det sentrale prekener og andakter som ble holdt i fangeleiren. Nå er også slike elementer en del av Hauges bok, men der inngår det som integrerte elementer i en større fortelling.

Hauges bok kan også kontrasteres med en annen bok om prestetjeneste for fanger. Det er Eivind Berggravs bok *Fangens sjel – og vår egen* (Berggrav 1928) skrevet med utgangspunkt i hans erfaringer som prest ved botsfengslet i Oslo. Berggravs bok er fra mellomkrigstiden, og tilhører dermed ikke krigslitteraturen. Den er allikevel relevant fordi den utgjør den, i norsk sammenheng, klassiske fremstilling av prestetjeneste for fanger. Det er rimelig å anta at Berggravs bok har utgjort et viktig grunnlag for Hauges forberedelse til tjenesten som fengselsprest under krigen. Berggravs bok har en fenomenologisk og religionspsykologisk innretning, mens det fortellende og biografiske som er så fremtredende hos Hauge, er mer tilbaketrasket.

Hauges bok kjennetegnes altså genremessig av fortellingen, med start, hendelse og avslutning. Det som i særlig grad gjør denne fortellingen interessant, er den historiske kontekst for fortellingen og den plass boken fikk som del av

krigs- og okkupasjonslitteraturen i Norge. Boken er nok sannsynligvis en av de mest utbredte bøkene innenfor genren krigserindringer. Den sentrale plass den dermed inntar i traderingen av norske krigserfaringer i bred forstand, gjør den til et relevant materiale å se nærmere på.

Teori og tolkningsperspektiver

I min analyse av boken anvender jeg religionshistoriske, religionssosiologiske og idehistoriske teorier og tolkningsperspektiver, i tillegg til en tradisjonell historisk-systematisk tilnærming. Med historisk-systematisk tilnærming menes her tolkning av boken som uttrykk for et bestemt teologisk syn på møtet med døden i en bestemt historisk kontekst. Dette kan nærmere bestemmes som et syn hos en norsk luthersk teolog i den første etterkrigstiden, hvor hendelser under okkupasjonstiden er utgangspunktet. Møtet med døden, herunder dødsforberedelser, er teologihistorisk særlig knyttet til begrepet *ars moriendi*. Dette konseptet ble opprinnelig etablert i rammen av middelalderens katolske trosforståelse, men ble også omformet og videreført i rammen av luthersk reformatorisk tenkning (Reinis 2007). I lys av dette kunne det vært relevant å analysere Hauges bok i lys av en luthersk *ars moriendi*-tradisjon. Jeg har imidlertid valgt å avgrense meg fra et slikt analyseperspektiv i denne oppgaven. En sakssvarende analyse fra et slikt perspektiv vil kreve mer omfattende rammer enn hva som er mulig i denne oppgaven. Det ville fordret en bredere drøfting av hva som inngår i en luthersk *ars moriendi*-tradisjon og i hvilken forstand Hauges bok kontekstuellet og genremessig relaterer seg til en slik tradisjon. I lys av at Hauges bok i begrenset grad har vært gjort til gjenstand for analyse tidligere, har jeg i denne oppgaven valgt å ha en tekstnær analyse. Selv om teoretiske perspektiver vil trekkes inn, vil designet som helhet måtte sies å være eksplorerende.

Med hensyn til et religionshistorisk perspektiv, trekker jeg særskilt veksler på Brita Pollans bok *Ritualer for menns ærefulle død* (Pollan 2003). Pollan behandler Hauges bok i et eget kapittel. Hun hevder boken bekrefter gyldigheten av gamle kulturmyter om mannlige helter og om sammenhengen mellom nasjon og religion (Pollan 2003, s. 97), og peker på at henrettelsene av fangene kan forstås som en moderne utgave av det å dø på slagmarken. Dermed blir det også et ideal på hvordan en ekte mann bør dø (Pollan 2003, s. 102).

Legger vi til grunn en slik fortolkning, tematiseres også et religionssociologisk perspektiv, særlig knyttet til religion og voldsutøvelse. Religionssociologen Peter Berger hevder at religiøs legitimering er viktige for å motivere individet til å drepe eller risikere eget liv. Dette innebærer at utøvelse av vold, både i krig og

i administrasjon av dødsstraffen, som regel har religiøse symboliseringer (Berger 1993, s. 39).

Det idehistoriske perspektivet dreier seg om at bokens tema og kontekst er knyttet til en bestemt periode i norsk historie. Det er fremstilling av bestemte krigs- og okkupasjons erfaringer, og boken kan forstås som et element i traderingen av disse erfaringene i det norske samfunnet. Allerede før boken kom ut, ble fengsel- og fangeleirer erfaringer fortolket inn i den norske motstandskampen mot okkupasjonsmakten. Dette kommer tydelig til uttrykk i Ole Hallesbys radiotale 3. juni 1945 (Hallesby 1945, s. 9). Den store utbredelsen av Hauges bok kan i denne forstand sies å funksjonelt forsterke en fortolkning av fangeerfaringene i et større samfunnsmessig og idemessig perspektiv. I denne forstand kan boken forstås som et element i det Anne Eriksen kaller for «norsk kollektivtradisjon». Eriksen hevder at okkupasjons erfaringene under annen verdenskrig inntar en helt grunnleggende betydning for norsk selvforståelse og tenkning i etterkrigstiden. Den blir «skapelsesmyten» for det norske samfunnet, og erfaringene gis en normativ betydning for utviklingen av samfunnet (Eriksen 1995).

Dyder for døende helter?

Som jeg har anført i problemstillingen, inntar karakterbeskrivelsene en bærende plass i Hauges bok. Dette gjenspeiler seg også i Pollans fremstilling. Hennes fremstilling er aktørorientert. For det første dreier det seg om «heltenes karakter» (Pollan 2003, s. 98). Dernest dreier det seg om deres kristne fortolkning av sin skjebne (Pollan 2003, s. 99). Endelig dreier det seg om motpartens persepsjon av dem, konkretisert i den tyske prestens medvirkning på retterstedet (Pollan 2003, s. 101).

De dødsdømte fangene beskrives som forskjellige både i utseende og lynne, men et fellestrekk er at beskrivelsene er positive. Det positive kommer til uttrykk allerede i beskrivelsene av deres utseende. Fangen var «en høy, kjekk kar» (Hauge 1946, s. 8). Hos en annen fange var det «nesten noe forklart over det lyse, vakre ansiktet» (Hauge 1946, s. 56). En fange har det «åpne, ærlige ansiktet» (Hauge 1946, s. 36). Hauges beskrivelse av de fysiske trekkene ved de dødsdømte fangene, står i skarp kontrast til beskrivelsen av en av de norske fangevokterne som hadde gått i tysk tjeneste. Vedkommende beskrives som «en blek liten stakkar av en nordmann» (Hauge 1946, s. 8). De ytre karaktertrekkene synes å tjene til å understreke og bekrefte de indre karaktertrekkene. Hauge beskriver en gruppe fanger som «staute menn som syntet en reisning og et mot som ga respekt» (Hauge 1946, s. 10). De er sterke og mandige (Hauge 1946, s. 52).

De møter døden stille og sterke, uten å foretekke en mine (Hauge 1946, s. 49-50). Det er «ingen nervøsitet, ikke noe sentimentalt, ikke resignasjon, ikke engang spor av påtatt kjekkhets» hos dem (Hauge 1946, s. 24). Det er heller «ingen frykt å merke hos dem, ingen sort fortvilelse, ingen merkbar nervøsitet» (Hauge 1946, s. 26). Samtidig er de også ydmyke. Dette uttrykkes sterkt av en fange som sier at han nesten er redd for å leve videre etter den dyrkelsen av de dødsdømte fangene han hadde hørt om (Hauge 1946, s. 24). Huges beskrivelse av fangene kan oppsummeres i følgende sitat, som også gir tittelen på boken: «Sterke og mandige, men ydmyke. Slik dør menn» (Hauge 1946, s. 130).

Det er ikke bare Hauge og sivilbefolkningen som fremstår som imponert over fangene. Flere ganger understreker Hauge at også tyskerne blir imponert over deres måte å være på. Den tyske tolken blir «tydelig mer og mer imponert» (Hauge 1946, s. 23). Den tyske feltpresten var «ganske betatt. Han hadde like til det siste aldri sett så varm en tro og så inderlig en tillit» (Hauge 1946, s. 59). Beskrivelsen av at motparten deler beundringen over de dødsdømte fangenes karaktertrekk og møte med døden, tjener til å skulle bekrefte og understreke objektiviteten og sannferdigheten i beskrivelsene.

I lys av en slik gjennomgående positiv beskrivelse av de dødsdømte fangene, er det imidlertid rimelig å spørre seg om beskrivelsene er idealiserte. I hvilken grad er beskrivelsene realistiske? Dette er vanskelig å besvare entydig. Det er i denne sammenhengen heller ikke nødvendig. Tilnærmingen vil heller måtte være å spørre seg om hvilken funksjon personbeskrivelsene har i boken. Gjennom personbeskrivelsene vektlegges bestemte karaktertrekk eller dyder i møte med døden. Det er dyder som styrke, tillit, tro, ydmykhet, mandighet og mot. Det er dyder som kan minne om heltedyder. Det som er annerledes, er at heltene ikke kan vinne ytre sett. De er allerede fanget og dømt. Det er dyder for døende helter. Slikt sett kan det være likheter med klassiske martyrbetretninger. Martyrene seirer gjennom døden. Gitt at en slik sammenligning er riktig, får de dødsdømte fangene, som det fortelles om i Huges bok, en funksjon som nasjonale martyrer i motstandskampen mot tyskerne. Både gjennom beretningene i boken og fotografiene av dem som gjengis i boken, traderes minnet om dem. De blir forbilder på mot, tro og ydmykhet som leseren kan bli inspirert av og strekke seg mot.

Mening i døden

De aller fleste personene Hauge forteller om, var unge menn. De hadde i utgangspunktet fremtiden foran seg. De kunne ha stiftet familie og levd et langt og godt liv. Dødsdommene satte imidlertid en stopp for slike fremtidsutsikter. De

var fengslet av en okkupasjonsmakt, og dødsdommene var ikke i samsvar med verken rettsoppfatningen eller det norske lovverket. I møte med en slik kontekst blir spørsmålet om mening viktig. I hvilken grad er det mulig å fortolke deres død som meningsfull?

Hauge beskriver fangenes død som ladet av mening. Han er opptatt av å få frem at det er de dødsdømte fangene selv som gir en slik meningsbærende innretning av deres død: «Det er ikke usikre mennesker som rekker meg hånden. «Jeg er sikker på at det er en god mening med dette.» Slik faller avskjedsordene. Det synes ikke å være plass for noen tvil» (Hauge 1946, s. 84).

Det er altså en «god mening» med at de skulle dø. Spørsmålet er så hva denne «gode mening» er. Tar vi utgangspunkt i Pollans tolkning av fangenes død som en moderne utgave av det å dø på slagmarken, aktualiseres klassiske meningsgivende konsepter som det å dø for fedrelandet, kameratene og de der hjemme. En slik tanke kommer tydelig til uttrykk i minnetradisjonen knyttet til de dødsdømte fangene, konkretisert i inskripsjonen på minnesmerket på retterstedet på Akershus festning: «De kjempet, de falt, de gav oss alt». Hauge understreker at fangene hadde en varm kjærlighet til land og folk (Hauge 1946, s. 54). De var villige til å gi sitt liv for andre. Hauge forteller om en fange som protesterte da han var den eneste av kameratene som ikke fikk dødsdom (Hauge 1946, s. 76). Her har vi tanken om en radikal solidaritet med andre. Kjærligheten til andre beskrives som dyptgående. En gruppe fanger som venter på å bli skutt, tenker ikke på seg selv, men på andre: «Også i denne siste natten var det de andre de først tenkte på. Ikke seg selv» (Hauge 1946, s. 27). Et spesielt uttrykk for dette er historien om fangen som begår selvmord fordi han er redd for å kunne komme til å røpe kameratenes navn under senere forhør (Hauge 1946, s. 94-95).

Som anført under teori og tolkningsperspektiv, fremholder Peter Berger betydningen av religion for å legitimere risiko for å miste livet i krig. Religion kan altså fremstå som en sentral meningsgivende faktor. Med bakgrunn i at Hauge var prest, er det rimelig å vente at en slik faktor i særlig grad blir løftet frem i hans fremstilling. Brita Pollan vektlegger som et hovedpunkt at i Hauges bok har de dødsdømte fangene en kristen fortolkning av deres skjebne (Pollan 2003, s. 99). Dette er en vesentlig observasjon. Hauge forteller om fanger som hadde den «faste overbevisning at det var Guds gode vilje som skjedde» (Hauge 1946, s. 52). En fange spør også Hauge om han ikke tror at «mange vil bli frelst ved dette som nå hender» (Hauge 1946, s. 69). Her får hendelsene nærmest en frelseshistorisk innramming. Denne innramningen kommer tydelig til uttrykk i Hauges egen fortolkning av utsagn og hendelser. Han forteller om en fange som uttaler om en kamerat at han gjerne skulle ha tatt straffen hans, og hvor Hauge

sier at tanken «gikk til en som var villig til å bære all verdens syndebør», og at fangen pekte på Jesus «uten selv å vite det» (Hauge 1946, s. 10). Her blir fangeerfaring fortolket i lys av tanken om stedfortredende forsoning. En slik fortolkning innebærer at erfaringene gis en tydelig teologisk innramning og legitimering. Gjennom dette løftes spørsmålet om mening inn i en teologisk og frelseshistorisk kontekst. I en viss forstand kan vi si at de dødsdømte fangene i Hauges bok ikke bare blir nasjonale martyrer, men de blir også kristne martyrer.

En slik meningstolkning aktualiserer sentrale teologiske og hermeneutiske problemstillinger. I særlig grad tematiseres spørsmålet om i hvilken grad konkrete erfaringer kan fortolkes som uttrykk for kristne og teologiske anliggender. Smith-Solbakken og Weihe (2012) refererer til at den norske motstandsmannen og konsentrasjonsfangen Sverre Løberg beskyldte Hauge for å bruke de døde i religiøs propaganda, selv i tilfeller hvor den avdøde ikke delte den religiøse troen. Smith-Solbakken og Weihe peker i denne forbindelse på at «The dead themselves might have identified with different values than those their military units, family and nation gave them» (Smith-Solbakken og Weihe 2012, s. 204).

De dødsdømte fangene hadde forskjellig bakgrunn og tilsvarende ulikt ståsted med hensyn til den kristne tro. Hauges bok består av redigert utvalg av opplevelser og erfaringer fra fengslet. Hauges målsetting kan ikke sies å være å gi et tverrsnitt av fangenes syn på kristendommen. Målsettingen er forkynnende, og beretningene må leses i lys av det. Med et slikt utgangspunkt lar det seg forstå at Hauge vektlegger beretninger som støtter opp om en kristen fortolkning. Samtidig bekrefter Hauge i sin understrekning av kristentroens betydning indirekte at det ikke var alle fangene som hadde et slikt syn: «Det lot til at de fleste fikk øye på kristendommens verdier, og for mange ble denne tiden av avgjørende betydning når det gjaldt det personlige forhold til Gud» (Hauge 1946, s. 99). Det var altså noen som ikke fikk øye på kristendommens verdier, og heller ikke fikk et personlig forhold til Gud. Med andre ord er spørsmålet om overordnet menings- og tolkningsramme ikke entydig hos fangene på Akershus festning.

Anfektelse, forsoning og fred

I Hauges bok legges det vekt på at det er en mening med det som skjer. I lys av denne større mening, kan også fengselstiden beskrives som dypt meningsfull. Hauge refererer til en fange som sier at fengselstiden «på en måte [...] kanskje [er] den beste tid vi har hatt, fordi alt får de rette dimensjoner her (Hauge 1946,

s. 53). Samtidig beskrives også perspektiver knyttet til anfektelse og bekymringer.

Om en fange heter det at det var noe «uendelig vemodfullt over ham» (Hauge 1946, s. 31). Om en annen heter det at han hadde hatt «en stri tid i fengslet» (Hauge 1946, s. 89). Det var også en som hadde hatt «navnløs lidelse i lange, ensomme, grufulle timer» (Hauge 1946, s. 111). Han hadde «forferdelige kvaler» (Hauge 1946, s. 113).

Det er flere former for anfektelser som beskrives. En form er bekymringer for pårørende som er igjen hjemme (Hauge 1946, s. 29). En annen form er knyttet til skyldfølelse for hva man har gjort. Her er det spesielt en beretning som har dette som et hovedtema. Det er om fangen som har skutt et menneske for første gang i sitt liv, og som plages av dette (Hauge 1946, s. 108-118). En tredje form for anfektelse er den religiøse anfektelsen, hvor fangen opplever seg å være dømt av Gud (Hauge 1946, s. 129).

De fangene som har hatt anfektelser i cellene, blir i Hauges bok ikke værende i anfektelsen. Anfektelsen går over i fred. Denne prosessen kan beskrives som en kamp: «Striden i cellen hadde vært hard nok mange ganger, men nå hadde han kjempet igjennom det verste. Han var en mann med fred i sin sjel» (Hauge 1946, s. 88). Det at fangene har fått fred i sjelen uttales både av Hauge og fanger selv: «Nå har jeg fått den fred som overgår all forstand» (Hauge 1946, s. 43-44) og er også en ytre karakterisering gjort av Hauge: «Noe vakkert, fredfullt hadde lagt seg over ham» (Hauge 1946, s. 38), og «hele gutten [lyste] av fred» (Hauge 1946, s. 63).

Den prosessen som beskrives her, må karakteriseres som en forsoningsprosess. Det er en forsoning med situasjonen. For flere innebar dette også en konkret og tydelig tilgivelsesprosess. En fange uttaler med tanke på fremtiden at ingen måtte «huse hat og hevntanker» (Hauge 1946, s. 28). Hauge forteller om fangen Oftedahl som hadde snakket om hat og hevn, og som så sier: «Personlig kan jeg tilgi alle – også han som førte oss opp i dette» (Hauge 1946, s. 55). Hauge beretter også om moren som fikk møte sin sønn like før han skulle skytes, og som i den situasjonen siterer fra Bibelen: «Fader forlat dem, ti de vet ikke hva de gjør» (Hauge 1946, s. 71). Beskrivelsen av en fanges avskjed med sin mor er spesiell. De aller fleste fangene fikk ikke anledning til slike møter. For de aller fleste måtte avskjeden skje gjennom brev hjem. Et utvalg fra slike brev er trykket i et eget kapittel i boken (Hauge 1946, s. 131-139).

Trospraksis

Den sentrale faktor både med hensyn til etablering av fangenes dyder, etablering av mening og prosessen fra anfektelse til fred, er det vi med et bredt begrep kan kalle «trospraksis». Her har fengselspresten en sentral rolle, men fangenes trospraksis er ikke utelukkende knyttet til prestens virksomhet. En del av trospraksisen er individuell eller foregår kollektivt uten prestens direkte medvirkning.

Fangene hadde i varierende grad tilgang på bibel, salmebok og andaktsbok. Hauge forteller at dette skriftlige materiale hadde en sentral betydning, ikke minst for de fangene som satt isolert: «Guds ord var altså ikke bundet, og det gjorde sin gjerning» (Hauge 1946, s. 99). Om en fange sier Hauge det så sterkt at Nytestamentet hadde vært hans redning (Hauge 1946, s. 90-91). En annen fange sier at andaktsboken hjalp ham «til klarhet» (Hauge 1946, s. 63). Selv om fangene satt på eneceller, ble det også «dannet små andaktskretser med livlig forbindelse gjennom veggene» (Hauge 1946, s. 99). Dette var en trospraksis hvor fengselspresten ikke var direkte involvert.

Den mest omfattende rollen fengselspresten hadde i utøvelse av trospraksis, var sjelesorgsamtaler, både individuelt og med flere fanger i gruppe. Dette gjenspeiler seg også boken, hvor nettopp beskrivelse av slike samtaler utgjør en betydelig del. Innholdsmessig kunne nok samtalen variere, men Hauge understreker tydelig at det religiøse aspekt var svært fremtredende, ja han sier at «[s]ynd og nåde var det sentrale punkt i alle samtalen» (Hauge 1946, s. 54). Hauge trekker en direkte kobling fra dette samtalefokus til den betydningen skriftemål og nattverd fikk, og han siterer i denne sammenheng en fange som sa at «skriftemål og nattverd hadde hjulpet ham til troens hvile» (Hauge 1946, s. 54). Sjelesorgsamtalene står altså ikke alene, men inngår i en sammenheng med skriftemål og nattverd. Denne sammenhengen var allikevel ikke selvsagt. Hauge forteller at de i starten ikke pleide å ha skriftemål, men at det var noen av fangene som hadde spurt om muligheten for det (Hauge 1946, s. 48). Hauge forteller også at det ikke var så mange som gikk til nattverd på gudstjenestene (Hauge 1946, s. 102). Det synes som om praksisen i utgangspunktet reflekterer den vanlige praksis i Den norske kirke i det tidsrommet, hvor verken skriftemål og nattverd var sentrale deler av den vanlige trospraksis. Samtidig synes det som om det sakramentale aspekt ble løftet frem som konsekvens av et særskilt behov i en spesiell og krevende situasjon.

I en egen kategori står trospraksis knyttet til selve avrettingen. Her var Hauge avskåret fra å delta. I stedet var det en tysk prest som måtte delta. Prestens deltakelse bestod i tilstedeværelse og samtale på vei til retterstedet, skrifteleasing og trosbekreftelsesspørsmål før henrettelsen, samt kort minneord og Fadervår etter henrettelsen (Hauge 1946, s. 59-60). Det er verd å merke seg at

handlingen foregår på norsk og Hauge fremstiller den tyske prestens funksjon på en positiv og sympatisk måte. Det er verdt å merke seg at det også i rammen av en slik spesiell og strengt organisert hendelse også er rom for spontan og aktiv trospraksis hos de norske fangene. Det at en av fangene roper «Gud bevare fedrelandet» (Hauge 1946, s. 60) kan forstås som uttrykk for dette. Det at den tyske presten har videreformidlet dette til Hauge, må forstås som en indirekte aksept av slik spontan og aktiv trospraksis.

En sentral del av fengselsanlegget var fengselskirken. Her gjennomførte Hauge jevnlig gudstjenester, i tillegg til andre arrangementer som juletreffest. Fengselskirken var utvilsomt et viktig lokale for Hauges prestetjeneste. Samtidig har vi sett at sentrale deler av prestetjenesten foregikk utenfor kirkesalen. I Hauges bok er «det hellige rom» ikke begrenset til kirkesalen, men der troen utøves. Dermed kan hele fengslet forstås som et «hellig sted». Den trange cellen kunne bli «et lite himmelrike» (Hauge 1946, s. 17). Det var skittent, men det ble hellig (Hauge 1946, s. 38). De visste de var «på hellig grunn» (Hauge 1946, s. 57). Hauge beskriver altså en sakralisering av det skitne og verdslige stedet. I troens lys blir det hellig.

Befrielse

Som vist i avsnittet om anfektelse, forsoning og fred, beskrives en prosess hvor fanger forsoner seg og finner fred. I rammen av dette kan også døden tolkes som en befrielse. Dette kommer tydelig til uttrykk i det følgende sitat fra boken:

Derfor var de heller ikke redde for det som skulle skje. - Olsson sa: «Det er ingen ulykke som er kommet over meg. For meg kommer det som en befrielse.» Og Karluf Bøe: «Jeg kjenner det som om jeg skal ut på en reise. Jeg skal flytte til noe meget, meget bedre.» Hoseth: «Jeg er ikke redd for det som skal skje. Det er ganske underlig, for i krigen var jeg redd. Vi skulle holde en stilling mens de andre trakk seg tilbake. Den kvelden var jeg ned i knærne. Men nå er jeg trygg.» (Hauge 1946, s. 53.)

Når de dødsdømte går mot døden er det altså med fred. Det er ingen ulykke, men en befrielse. Hauge siterer en av fangene som skulle henrettes om at han kjenner en «indre glede ved det som skulle skje i dag» (Hauge 1946, s. 56). Det er tanken om at de går til noe bedre, de er fri fra fengslet og hjemme i himmelen. Landet var fortsatt okkupert, men i Hauges bok pekte deres død, deres befrielse, frem mot den ytre befrielsen av Norge. Derfor slutter Hauges bok med denne befrielsen. Fengselsportene åpnes. De fikk ikke oppleve det, sier Hauge, men «de pekte på veien fram så klart at ingen skal være i tvil: På Guds ords grunn skal landet reises! Bygg Norge i kjærlighet! Det var deres testamente. Må det alltid skrives på ny i norske sinn!» (Hauge 1946, s. 143). Dermed gis også hen-

delsene av Hauge en normativ betydning for gjenoppbyggingen av det norske samfunnet i etterkrigstiden.

Det samfunnspolitiske spørsmålet som løftes tydelig opp i boken, er spørsmålet om dødsstraff. Dette var en stor og betent debatt i de første etterkrigsårene. En gruppe fanger Hauge beskriver i boken, hadde et tydelig syn i dette spørsmålet. De bad ham av «all makt arbeide mot dødsstraff. Vi ønsker ikke at noen skal ha denne straffen – heller ikke våre fiender blant våre egne landsmenn» (Hauge 1946, s. 27). Det at Hauge gjengir dette i boken, kan sees på som et uttrykk for at han oppfylte deres ønske. Deres syn ble gjort kjent for et stort lesende publikum. Dette var et kontroversielt syn i de første etterkrigsårene da boken kom ut.

Oppsummering

Dagfinn Hauges bok *Slik dør menn* forteller om hvordan norske motstandsmenn fengslet på Akershus festning møtte døden under den tyske okkupasjonen. Boken er en del av den norske krigs- og okkupasjonslitteraturen, men har en tematikk som ikke bare har historisk relevans, men som også har en eksistensiell relevans. Hauge legger stor vekt på å beskrive fangenes karakter eller dyder. I møte med døden fremstår de som sterke og mandige, men allikevel ydmyke. De kan forstås som martyrer. De er martyrer i Norges frihetskamp mot okkupasjonen.

Med et slikt utgangspunkt blir deres død meningsfull. De ofrer sitt liv stedfortredende. Denne meningen i døden gis en religiøs innramming. Det er den kristne troen som gir dem styrke og mening. Troen blir en hjelp til å møte døden, og deres død kan derfor også forstås som et trosvitnesbyrd. Samtidig er ikke møtet med døden en entydig harmonisk prosess. For mange fanger er det en strikkamp med anfektelse, før de forsoner seg og finner fred. Fanger uttrykker at de tilgir dem som har ført dem i fengsel, og de tar avskjed med sine kjære, vanligvis i form av et brev hjem. En sentral faktor i forberedelsesprosessen er den trospraksis som foregår i fengslet, i form av bibellesning, sjelesorgsamtaler, skriftemål og nattverd. Gjennom dette forbereder de seg på døden. Når døden blir en realitet, beskrives dette som en befrielse.

Fangenes erfaringer settes også inn i et større perspektiv. De blir en del av motstandskampen. Selv om de fleste av fangene døde før freden kom, understreker Hauge at de døde hadde etterlatt seg et «testamente» hvor de hadde gjort kjent sin siste vilje. Dette dreide seg om motstand mot dødsstraff i rettsoppgjøret etter krigen. Dette var uten tvil et kontroversielt synspunkt som innebar at Hauges bok ikke bare ble en memoarbok om krigserfaringer, men også et normativt innlegg i samfunnsdebatten. Det at det var norske motstandsmenn som

selv hadde fått dødsstraff av tyskerne, som talte mot dødsstraff for de som hadde drept dem, gjør et sterkt inntrykk.

Litteratur

Berger, Peter L. (1993). *Religion, samfund og virkelighed*. Vidarforlaget.

Berggrav, Eivind (1928). *Fangens sjel – og vår egen. Erfaringer og iakttagelser fra Botsfengslet i Oslo*. Oslo: Aschehoug.

Eriksen, Anne (1995). *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax.

Hallesby, Ole (1945). *Da kongen kom. To taler under befrielsen*. Oslo: Indremisjonsforlaget.

Hauge, Dagfinn (1946). *Slik dør menn*. Oslo: Lutherstiftelsen.

Pollan, Brita (2003). *Ritualer for menns ærefulle død. Selvoffer og livsmening*. Emilia

Reinis, Austrå (2007). *Reforming the Art of Dying: The Ars Moriendi in the German Reformation (1519-1528)*. Ashgate Publishing.

Schjelderup, Kristian (1945). *Guds hus i fangeleiren*. Oslo: Aschehoug.

Smith-Solbakken, Marie, og Hans-Jørgen Wallin Weihe (2012). «Preserving the past and intervening in the future through memorials and gravestones». I *Painful Pasts and Useful Memories. Remembering and Forgetting in Europe*, Lund, Ed.: Barbara Törnquist-Plewa & Niklas Bernsand, Centre for European Studies at Lund University. <http://www.cfe.lu.se/upload/LUPDF/CentrumforEuropaforskning/NiklasBG5web.pdf#page=194>.

Nils Terje Lunde (f. 1971). Sjef for fagavdelingen i Feltprestkorpset. Luftkrigsskoleprest 1996 – 2005. Prest ved Forsvarets Høgskole 2005-2011. Lunde har tjenestegjort som feltprest i Afghanistan. Han har publisert arbeider i medie-etikk, militæretikk og feltpresttjenestens historie.

